


*Iwona Dembowska-Wosik*¹

 <https://orcid.org/0000-0002-5787-4185>

REALIZACJE GRAFEMÓW *Ą* I *Ę* W PIŚMIE CUDZOZIEMCÓW UCZĄCYCH SIĘ JĘZYKA POLSKIEGO JAKO DRUGIEGO (NA PRZYKŁADZIE STUDENTÓW Z UKRAINY)

Streszczenie: Artykuł poświęcony jest wariantom grafemów *ą* i *ę* w piśmie Ukraińców uczących się języka polskiego jako drugiego. Punktem wyjścia do analizy były realizacje tych grafemów w piśmie Polaków, opracowane przez K. Bielskiego w ramach badań z zakresu kryminalistycznej analizy pismoznawczej. Materiał badawczy stanowiły zapisy wykonane w formie dyktanda. Został on przeanalizowany pod kątem jakościowym (wyznaczono repertuar standardowych i innowacyjnych wariantów badanych grafemów) oraz ilościowym (porównano frekwencję występowania poszczególnych wariantów w analizowanym materiale oraz w ustaleniach kryminalistycznych). Wyniki analizy wskazują na istotne odstępstwa w sposobie pisania grafemów *ą* i *ę* przez studentów z Ukrainy względem zapisu typowego dla rodzimych użytkowników języka polskiego.

Słowa kluczowe: język polski jako nierodzimym, pismo odręczne, warianty grafemów, błędy grafii, kryminalistyczna analiza pismoznawcza, studenci z Ukrainy

THE VARIANTS OF GRAPHEMES *Ą* AND *Ę* IN NATIVE VS. NON-NATIVE POLISH SPEAKERS' HANDWRITING (AS EXEMPLIFIED BY UKRAINIAN STUDENTS LEARNING POLISH AS A SECOND LANGUAGE)

Abstract: The article discusses the variants of the *ą* and *ę* graphemes used by Ukrainians learning Polish as a second language. A forensic handwriting analysis study of the two graphemes

¹ iwona.dembowska-wosik@uni.lodz.pl, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Zakład Lingwistyki Stosowanej i Kulturowej, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź.

as written by native speakers of Polish served as the basis for the analysis. The research material consisted of texts that were dictated to the students and was examined with a focus on variants and the frequency of their occurrence. The results of the study indicate there are significant differences in the way Ukrainian students and native Polish speakers use both graphemes.

Keywords: Polish as a non-native language, handwriting, grapheme variants, graphic errors, forensic handwriting analysis, Ukrainian students

1. WPROWADZENIE

Problematyka artykułu dotyczy opisu grafii ukraińskich studentów uczących się języka polskiego jako drugiego, w szczególności zaś sposobów realizacji dwóch grafemów charakterystycznych dla polskiej wersji alfabetu łacińskiego: *q* i *ę*. Jak wynika z praktyki dydaktyków języka polskiego jako nierodzimego, pismo osób uczących się polszczyzny różni się, niejednokrotnie znacznie, od pisma Polaków. Celem badań, które prowadzę, jest wypracowanie takich narzędzi opisu pisowni (w tym także grafii) cudzoziemskiej, które pozwolą zachować rygor naukowy w jej analizie². Fakt, że językoznawstwo polonistyczne nie dysponowało do tej pory odpowiednim instrumentarium pozwalającym badać pismo odręczne osób dorosłych posługujących się swoim nierodzimym językiem³ sprawia, że konieczne jest zastosowanie podejścia interdyscyplinarnego i odwołanie się do osiągnięć innej dziedziny wiedzy – kryminalistyki. W niniejszym badaniu używam więc narzędzi kryminalistycznej analizy pismoznawczej dostosowanych do potrzeb glottodydaktyki polonistycznej, natomiast materiał stanowią próbki tekstów pisane przez studentów z Ukrainy.

Analiza pismoznawcza zajmuje się badaniem czterech warstw pisma (graficznej, językowej, treściowej i technicznej) w celu identyfikacji autora lub wykonawcy pisma, czasu i sposobu jego sporządzenia lub autentyczności dokumentu (por. STP). Z perspektywy nauczania języka polskiego jako nierodzimego najbardziej przydatne dokonania kryminalistyki dotyczą opisu i klasyfikacji odmian grafemów notowanych w piśmie Polaków. Orientacja kryminalistyki

² Por. Dembowska-Wosik (2018, 2019, 2020a, 2020b, 2021, 2022).

³ Językoznawców interesuje natomiast rozwój umiejętności czytania i pisania u dzieci jednojęzycznych (por. m.in. Awramiuk 2006, Nocoń 2012 i 2018, Skudrzyk i Warchała 2010, Zaděcka-Cekiera 2017), dysleksja rozwojowa i powiązane z nią problemy (np. Mickiewicz i Mickiewicz 2011, Mickiewicz 1997, Wrońska, Nowak 2007), zaburzenia komunikacji pisemnej towarzyszące niepełnosprawnościom i chorobom (Domagała, Mirecka 2017) oraz związek między warstwą dźwiękową języka a zapisem (Wolańska 2019).

jest deskryptywna: jej celem jest opisanie tego, co typowe i nietypowe, aby na tej podstawie porównywać teksty pisane. Powstałe na gruncie tej dziedziny wiedzy opracowania katalogują odmiany grafemów używane przez rodzimych użytkowników polszczyzny – dają więc obraz uzusu piśmienniczego Polaków⁴. Dysponując takim opisem, glottodydaktycy mogą przyrzeć się grafizmowi cudzoziemców, wskazać jego charakterystyczne cechy i prowadzić refleksję nad ich znaczeniem dla procesu dydaktycznego.

1.1. GRAFEMY *Ą* I *Ę* – KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA

Litery *ą* i *ę* występują jedynie w polskiej odmianie alfabetu łacińskiego i każdy cudzoziemiec, nawet posługujący się tym alfabetem jako swoim rodzimym, musi opanować ich tworzenie w procesie uczenia się polszczyzny. Realizacje tych grafemów w piśmie cudzoziemców są więc w dużej mierze wolne od błędów interferencyjnych (tzw. grafii nietypowej, por. Zawadka 2015, s. 270–271) i ich analiza nie wymaga odniesienia się do standardu zapisu odręcznego innych wersji alfabetu łacińskiego. Fakt, że są to znaki nowe dla wszystkich uczących się, sprawia natomiast, że często są one realizowane w sposób innowacyjny (Zawadka, tamże).

Grafemy *ą* i *ę* występują prawie wyłącznie w formie minuskuły⁵. Ich budowa jest trójdzielna w przypadku grafemu *ą* (składają się nań grafem podstawowy *a*, czyli owal i trzon oraz znak diakrytyczny) oraz dwudzielna w przypadku grafemu *ę* (którego elementami są grafem podstawowy *e* oraz znak diakrytyczny).

1.2. GRUPA BADAWCZA

Grupę badawczą stanowili ukraińscy studenci kierunku studia polskie z językiem angielskim, prowadzonego na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego od maja 2022 r. W badaniu wzięło udział 49 probantów posługujących się polszczyzną na poziomie A1+. Wszystkie osoby rozpoczęły studia ze znajomością alfabetu łacińskiego (albo w wersji dla języka polskiego, albo w wersji dla języka angielskiego).

Grupę tę można uznać za reprezentatywną do pewnego stopnia: badaniem – jak to się czyni w kryminalistyce – zostały objęte osoby, które poświęcają

⁴ Więcej na ten temat możliwości, jakie otwiera glottodydaktyce polonistycznej odniesienie do kryminalistycznej analizy pisma: por. Dembowska-Wosik 2022.

⁵ WSJP notuje 1 leksem rozpoczynający się od *ą* i żadnego leksemu rozpoczynającego się od *ę*.

względnie dużo czasu na pisanie odręczne. Istnieje natomiast ważna różnica pomiędzy studentami studiów polskich, a choćby tymi Ukraińcami, którzy zdają egzaminy certyfikatowe z JPJO: wszyscy probanci podlegali formalnej edukacji językowej i mieli możliwość zapoznania się z pismem odręcznym licznych rodzimych użytkowników języka sprawnych w pisaniu (wykładowców), co znaczy, że zetknęli się ze wzorcem, który mogli sobie przyswoić. Należy zatem założyć, że pismo odręczne osób, które uczyły się JPJO samodzielnie, poprzez kontakty z Polakami, będzie w jeszcze większym stopniu odbiegać od standardu dla rodzimych użytkowników polszczyzny. Wszelkie wysnute w niniejszym tekście wnioski odnoszą się więc do badanej grupy (ukraińskich studentów studiów polskich w UŁ), natomiast mogą być potencjalnie uogólnianie i odnosić się do osób z Ukrainy uczących się JPJO na poziomie A.

1.3. MATERIAŁ BADAWCZY

Materiał badawczy został zebrany w formie dyktanda przeprowadzonego podczas zajęć. Studenci nie byli informowani przed napisaniem dyktanda, jaki jest cel przeprowadzanego badania. Tekst dyktanda obejmował 5 wystąpień grafemu q oraz 17 wystąpień grafemu ϵ . W sumie analizie poddano więc 245 wystąpień grafemu q oraz 833 wystąpienia grafemu ϵ ⁶.

1.4. CEL I METODA ANALIZY

Celem badania była weryfikacja hipotezy, że istnieją ilościowe i jakościowe różnice w sposobach realizacji grafemów q i ϵ pomiędzy rodzimymi użytkownikami polszczyzny a osobami, dla których pisownia polska jest pisownią nierodzimą, w tym wypadku Ukraińcami uczącymi się języka polskiego w UŁ.

⁶ Dysproporcje w liczbie wystąpień obu grafemów są konsekwencją przyjętego założenia, że tekst dyktanda musi być przede wszystkim w pełni zrozumiały dla osób biorących udział w badaniu. Ponieważ byli to studenci uczący się języka poziomie A, wykorzystano tekst ułożony na podstawie materiału zawartego w podręczniku wykorzystywanym jako wiodący na zajęciach z praktycznej nauki języka polskiego.

Punkt odniesienia stanowią ustalenia Krzysztofa Bielskiego (1999), na podstawie których wyszczególniono standardowe⁷ warianty zapisu omawianych liter w piśmie Polaków wraz z częstotliwością ich występowania. Wszystkie sposoby realizacji grafemów *ą* i *ę*, które zostały zarejestrowane w badaniu Bielskiego, uznano za standardowe w piśmie Polaków⁸. Następnie przeanalizowano warianty obecne w materiale badawczym, wyznaczono ich repertuar i frekwencję. Wyszczególniono zapisy o charakterze innowacyjnym i nadano im nazwy z użyciem terminologii kryminalistycznej. Na koniec porównano częstotliwości występowania poszczególnych wariantów standardowych w grupie rodzimych i nierodzimych użytkowników języka polskiego.

2. WYNIKI ANALIZY

2.1. STANDARDOWE REALIZACJE GRAFEMÓW *Ą* I *Ę* W PIŚMIE STUDENTÓW Z UKRAINY

W swoich badaniach Bielski⁹ wyodrębnia 9 sposobów kreślenia znaku diakrytycznego w grafemach *ą* i *ę*, z czego do 8 przyporządkowano przykłady występujące w materiale badawczym. Były to kreślenie diakrytyku: osobnym

⁷ Językoznawstwo nie dysponuje obecnie opisem normy polskiej grafii w piśmie dorosłych użytkowników języka. Jeśli przyjmiemy koncepcję normy jako „faktu społecznego fundowanego na uzusie” (por. Liberek 2021), to za jej podstawę należy uznać uzus piśmienniczy Polaków. Natomiast już pobieżne obserwacje wskazują na znaczne różnice pomiędzy tym uzusem a nauczaniem w szkołach wzorcem elementarzystym. Spostrzeżenia te potwierdzają badania kryminalistyczne, m.in. Jarosława Moszczyńskiego i Joanny Piotrowskiej (2008), którzy przeanalizowali uzus zapisu 18 minuskuł, z których jedynie dla 8 najczęściej występujący wariant pokrywał się z wzorcem elementarzystym. W niniejszym tekście posługuję się więc określeniem „standard”, aby podkreślić rozpowszechnienie i frekwencję opisywanych kształtów liter, a jednocześnie nie używać pojęcia normy językowej, której ustalenie należy do zadań językoznawstwa, nie kryminalistyki.













⁸ Stanowi to pewne uproszczenie, ponieważ zgodnie z danymi epidemiologicznymi (por. Duke University 2014) nawet 10% populacji dotykać może dysleksja i powiązana z nią dysgrafia. Bielski nie uwzględnia jednak tego czynnika w swoich rozważaniach.

⁹ Analizą cech grafemów *ą* i *ę* zajmował się także Wojciech Lewandowski (1999), jednak ze względu na użycie przez niego innej metody opracowania danych oraz uwzględnienie mniejszej liczby wariantów realizacji znaku diakrytycznego za podstawę niniejszego badania przyjęłam ustalenia Bielskiego.

ruchem¹⁰, ruchem przywodzącym (w lewo), ruchem odwodzącym (w prawo), ruchem zstępującym (w dół), ruchem złożonym (rozumianym jako ponad dwukrotna zmiana kierunku prowadzenia środka pisarskiego), pętlicowo, osobnym ruchem oraz kreślenie grafemu w sposób, który nie pozwalał na rozpoznanie go bez kontekstu (w sposób niedystynktywny). Ósmą kategorią wyróżnioną przez kryminalistykę był brak znaku diakrytycznego. Ponieważ z perspektywy językoznawczej jest to błąd ortograficzny (użycie niewłaściwego grafemu: *a* zam. *ą* oraz *e* zam. *ę*) kategoria ta została wykluczona z niniejszego badania.





Przykłady standardowych realizacji grafemów *ą* i *ę* w piśmie badanych studentów przedstawia tab. 1.

Tabela 1. Standardowe (nieinnowacyjne) realizacje grafemów *ą* i *ę* w piśmie badanych Ukraińców

	ą	ę
Znak diakrytyczny dostawiany osobnym ruchem		
Znak diakrytyczny kreślony ruchem przywodzącym (w lewo)		
Znak diakrytyczny kreślony ruchem odwodzącym (w prawo)		
Znak diakrytyczny kreślony ruchem zstępującym (w dół)		
Znak diakrytyczny kreślony ruchem złożonym		
Znak diakrytyczny kreślony w formie pętlicy		

¹⁰ Bielski posługuje się wymiennie określeniami „oddzielne kreślenie znaku diakrytycznego” (1999, s. 83) oraz „kreślenie znaku (...) osobnym ruchem” (Bielski 1999, s. 85). Podane przez niego przykłady wskazują, że rozumie przez to „dostawianie” diakrytyku do litery podstawowej, po oderwaniu narzędzia pisarskiego od kartki. Ponieważ w zebranych przeze mnie materiale badawczym znajdowały się realizacje, w których znak diakrytyczny był *de facto* „oddzielny”, tj. nie było punktu styku pomiędzy nim a literą podstawową, w dalszej części pracy rezygnuję z używania przymiotnika „oddzielny” na rzecz określenia „dostawiany osobnym ruchem”.

Tabela 1. (cd.)

Zmiana kierunku prowadzenia śródka pisarskiego pod kątem prostym		
Grafem nierozpoznawalny bez kontekstu (niedystynktywny)		

Źródło: opracowanie własne

2.2. INNOWACYJNE REALIZACJE GRAFEMÓW *ą* I *ę* W PIŚMIE STUDENTÓW Z UKRAINY

Wszystkie zaobserwowane w materiale warianty, które nie mieściły się w dostępnych kategoriach, zostały uznane za realizacje innowacyjne i nazwane z użyciem terminologii kryminalistycznej. W taki sposób udało się wyróżnić 8 innowacyjnych kształtów znaku diakrytycznego w grafemie *ą* oraz 5 innowacyjnych kształtów znaku diakrytycznego w grafemie *ę*.

Przykłady innowacyjnych realizacji grafemów *ą* i *ę* w piśmie badanych studentów przedstawia tab. 2.

Tabela 2. Innowacyjne realizacje grafemów *ą* i *ę* w piśmie badanych Ukraińców
















	<i>ą</i>	<i>ę</i>
Znak diakrytyczny kreślony ruchem zstępującym, a następnie przywodzącym (w lewo)		brak przykładu w materiale
Znak diakrytyczny kreślony ruchem zstępującym, a następnie odwodzącym (w prawo)		
Znak diakrytyczny kreślony ruchem wstępująco-zstępującym (w prawo)		
Znak diakrytyczny kreślony ruchem wstępująco-zstępującym (w lewo)	brak przykładu w materiale	
Znak diakrytyczny kreślony ruchem zstępującym ukośnie (w lewo)		

Tabela 2. (cd.)

Innowacyjne położenie znaku diakrytycznego		
Znak diakrytyczny kreślony bez trzonu		brak przykładu w materiale
Pętlicowe powiązanie trzonu ze znakiem diakrytycznym ¹⁰		
Brak punktu styku znaku diakrytycznego z trzonem		

Źródło: opracowanie własne

Porównanie liczby wariantów obecnych w piśmie Polaków i Ukraińców pokazuje, że nierodzimi użytkownicy polszczyzny używają wielu realizacji innowacyjnych, niestosowanych przez Polaków oraz że stanowią one odpowiednio niemal 60% występujących wariantów (*a*) oraz 50% występujących wariantów (*e*).

2.3. CZĘSTOTLIWOŚĆ WYSTĘPOWANIA POSZCZEGÓLNYCH WARIANTÓW W PIŚMIE STUDENTÓW Z UKRAINY A W PIŚMIE POLAKÓW

Kolejnym etapem badania było porównanie frekwencji poszczególnych wariantów omawianych grafemów w badaniach kryminalistycznych i analizowanym materiale. Uzyskane dane przedstawiono w tabelach poniżej. W pierwszej kolumnie tabeli wymieniono warianty realizacji grafemu w kolejności, w której zostały one opisane w oryginalnym opracowaniu (Bielski 1999).

Na podstawie danych wyrażonych liczbami bezwzględными obliczono, u jakiego procenta probantów pojawił się dany wariant zapisu. Informacje te przedstawione są w kolumnach 2 i 3. W ostatniej kolumnie tabeli oznaczono strzałkami te warianty, których częstość występowania w grupie badawczej była inna niż wśród polskich probantów. Strzałka skierowana w górę oznacza

¹¹ Realizacja ta różni się od przedstawionej w tab. 1 pętlicy miejscem występowania: wariantem innowacyjnym jest użycie „pętliki” w miejscu łączenia litery podstawowej ze znakiem diakrytycznym.

częstsze, a skierowana w dół – rzadsze występowanie danego wariantu w materiale badawczym. Ostatni wiersz tabeli zawiera informację na temat frekwencji wariantów innowacyjnych w badaniu.

Tabela 3. Porównanie częstotliwości występowania poszczególnych wariantów grafemu q w piśmie Polaków i Ukraińców

Wariant grafemu q	Frekwencja w piśmie Polaków (na podstawie: Bielski 1999)	Frekwencja w piśmie Ukraińców (dane własne) ¹¹	
Znak diakrytyczny dostawiany osobnym ruchem	13%	14%	
Znak diakrytyczny kreślony ruchem przywodzącym (w lewo)	69%	22%	↓
Znak diakrytyczny kreślony ruchem odwodzącym (w prawo)	49%	38%	↓
Znak diakrytyczny kreślony ruchem zstępującym (w dół)	15%	18%	↑
Znak diakrytyczny kreślony ruchem złożonym	4%	14%	↑
Znak diakrytyczny kreślony w formie pętlicy	7%	2%	↓
Grafem nierozpoznawalny bez kontekstu (niedystynktywny)	67%	10%	↓
Warianty innowacyjne	nie dotyczy	57%	

Źródło: opracowanie własne

Jak wskazują dane ujęte w tabeli, najczęstszą cechą pojawiającą się w tekstach pisanych przez probantów z Ukrainy jest występowanie innowacyjnych wariantów zapisu (pojawiają się one u 57% osób biorących udział w badaniu).

Także frekwencja nieinnowacyjnych wariantów grafemu q jest różna w grupie probantów polskich i ukraińskich w niemal wszystkich kategoriach. Spośród wariantów zapisu rozpoznawalnych bez kontekstu największe różnice występują w przypadku:

- kreślenia znaku diakrytycznego ruchem przywodzącym (w lewo) – cecha ta jest ponad trzykrotnie rzadsza w piśmie studentów z Ukrainy;
- kreślenia znaku diakrytycznego ruchem odwodzącym (w prawo) – cecha ta występuje u niemal połowy rodzimych użytkowników polszczyzny i u niecałych 40% studentów ukraińskich;
- kreślenia znaku diakrytycznego w sposób złożony – cecha ta jest ponad trzykrotnie częstsza w piśmie studentów z Ukrainy;

¹² Niewielkie różnice procentowe w tej kategorii należy uzupełnić analizą danych jakościowych (por. dalsze akapity).

- kreślenia znaku diakrytycznego w formie pętlicy – cecha ta jest ponad trzykrotnie rzadsza w piśmie studentów z Ukrainy (wystąpiła u 2% badanych, czyli w piśmie 1 probanta).

Pozostałe warianty występują z podobną częstotliwością. W przypadku dostawiania diakrytyku osobnym ruchem warto jednak zwrócić uwagę na niewidoczne w tabeli dane jakościowe. W badaniu Bielskiego cecha ta występowała z tendencją do łączenia litery podstawowej (*a*) z kolejną literą. Dostawianie diakrytyku wynikało więc z ergonomii procesu pisania. Natomiast w piśmie studentów z Ukrainy cecha ta pojawia się niezależnie. Może to wynikać z nawyku pisarskiego (dostawianie elementu nowego, „obcego”) albo wiązać się w wątpliwościami ortograficznymi osoby piszącej (dostawianie znaku diakrytycznego „po namyśle”).

Tabela 4. Porównanie częstotliwości występowania poszczególnych wariantów grafemu *ę* w piśmie Polaków i Ukraińców

Wariant grafemu <i>ę</i>	Frekwencja w piśmie Polaków (na podstawie: Bielski 1999)	Frekwencja w piśmie Ukraińców (dane własne)	
Znak diakrytyczny dostawiany osobnym ruchem	9%	32%	↑
Znak diakrytyczny kreślony ruchem przywodzącym (w lewo)	74%	20%	↓
Znak diakrytyczny kreślony ruchem odwodzącym (w prawo)	45%	51%	↑
Znak diakrytyczny kreślony ruchem zstępującym (w dół)	8%	28%	↑
Znak diakrytyczny kreślony ruchem złożonym	4%	28%	↑
Znak diakrytyczny kreślony w formie pętlicy	20%	2%	↓
Zmiana kierunku prowadzenia środka pisarskiego pod kątem prostym	4%	14%	↑
Grafem nierozpoznawalny bez kontekstu	15%	4%	↓
Warianty innowacyjne	nie dotyczy	51%	

Źródło: opracowanie własne

W przypadku litery *ę* warianty innowacyjne pojawiły się nieco rzadziej, jednak wciąż u ponad połowy osób biorących udział w badaniu (51%). Wszystkie nieinnowacyjne, dystynktywne warianty występowały w obu grupach badawczych z różną frekwencją:

- kreślenie znaku ruchem przywodzącym w lewo ponad czterokrotnie rzadziej w piśmie badanych Ukraińców;

- kreślenie znaku diakrytycznego w sposób złożony także dla grafemu ξ było częstsze (siedmiokrotnie) u nierodzimych użytkowników języka;
- kreślenie znaku ruchem zstępującym było ponad trzykrotnie częstsze w tekstach studentów z Ukrainy;
- zapis pętlicowy był ponad dziesięciokrotnie rzadszy w piśmie studentów z Ukrainy (wystąpił zaledwie u 1 probanta);
- zapis diakrytyku w formie kąta prostego – ponad czterokrotnie częściej cechuje grafizm nierodzimych użytkowników języka.

Także dostawianie znaku diakrytycznego osobnym ruchem występuje z ponad trzykrotnie wyższą frekwencją w badanym przez mnie materiale. Podobnie jak w przypadku grafemu q – nakładają się na to różnice jakościowe: wiązanie litery podstawowej e z kolejną literą wyrazu i dostawianie znaku diakrytycznego później (u Polaków) oraz prawdopodobne wahania ortograficzne (szczególnie gdy litera występuje w wygłosie) u Ukraińców.

Dla obu grafemów zwraca uwagę zjawisko rozpowszechnionego stosowania niedystynktywnych wariantów w piśmie rodzimych użytkowników języka i jednocześnie znacznie niższa częstotliwość występowania tego zjawiska w grafii osób, dla których język polski jest językiem nierodzimym. Dla grafemu q frekwencja wynosi odpowiednio 67% i 10%, dla grafemu ξ – 15% i 4%)¹³. Przyczyny tego zjawiska mogą być dwojakie:

1. Pomimo tego, że badani są osobami w wieku, w którym pismo jest już niemal ostatecznie ustabilizowane, analizowane grafemy są elementami obcymi w ich piśmie i przez to nawyki pisarskie związane z ich kreśleniem nie są jeszcze w pełni wyrobione. Można powiedzieć, że w kwestii zapisu nowych dla siebie grafemów probanci znajdują się we wcześniejszym stadium rozwoju nawyków pisarskich, stąd napisanie grafemów q i ξ wiąże się z mniejszą automatyzacją i większą precyzją.
2. Ze względu na kontekst edukacyjny probanci świadomie poświęcają większą uwagę zapisowi liter, które przyciągają uwagę nauczyciela i mogą być przedmiotem oceny.

3. WNIOSKI

Uzyskane wyniki jednoznacznie wskazują, że pismo studentów z Ukrainy odbiega od standardu dla rodzimych użytkowników polszczyzny zarówno ilościowo, jak i jakościowo. Zjawiska marginalne w piśmie Polaków (takie

¹³ Warianty niedystynktywne występują w piśmie Polaków nie tylko w wypadku grafemów „nosowych”, ale także wielu innych (por. Moszczyński, Piotrowska 2008, s. 40).

jak złożona budowa znaku diakrytycznego) pojawiają się w nim częściej, a rozpowszechnione (np. niemożność identyfikacji grafemu bez kontekstu) – rzadziej. Także przyczyny występowania niektórych cech grafizmu mogą się różnić, jak dzieje się w przypadku dostawiania diakrytyku osobnym ruchem: u Polaków wiąże się ono z ergonomią procesu pisania, u studentów-cudzoziemców – prawdopodobnie z wahaniami dotyczącymi ortografii. Często obserwuje się także innowacyjne kształty grafemów, nieobecne w zapisie rodzimych użytkowników polszczyzny – w badanej grupie wystąpiły one u połowy probantów.

Należy rozważyć, jakie implikacje dydaktyczne mają w szczególności dwie zarejestrowane różnice. Pierwszą jest status innowacyjnych kształtów grafemów. Czy powinny być one traktowane jako niepoprawne? Odpowiedź na to pytanie zależy od przyjętej definicji błędu językowego i lokuje się na spektrum pomiędzy podejściem Franciszka Gruczy (1978) – błąd to wszystko, co zaburza komunikację – a tym przedstawionym w *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny* (WSPP 2011) – błąd to nieuzasadnione odstępstwo od normy. Jeśli przyjmiemy definicję pierwszą, okaże się, że zbadania wymaga komunikatywność poszczególnych wariantów z perspektywy rodzimych użytkowników polszczyzny¹⁴. Jeśli drugą – pojawi się konieczność ustalenia stosunku między opisaniem przez kryminalistykę uzusem graficznym a niezdefiniowaną jeszcze normą w tym zakresie (por. przyp. 8).

Obraz ten komplikuje druga z zaobserwowanych różnic – ta w częstotliwości występowania wariantów niedystynktywnych. Wśród polskich probantów aż 67% zapisało grafem *q* oraz 15% grafem *ę* w sposób niemożliwy do rozpoznania bez kontekstu. Jeśli przyjmiemy dokonania kryminalistyki za podstawę opisu standardu dla rodzimych użytkowników polszczyzny, to powstaje pytanie: czy wolno nam takie same warianty w piśmie cudzoziemskim uznawać za błędne? Być może należałoby je uznać za bezwzględnie akceptowalne albo akceptowalne jedynie wtedy, kiedy ich użycie nie prowadzi do powstania innego błędu, np. fleksyjnego (użycie *q* zamiast *ę*)? Możliwe jest także przyjęcie surowszego stanowiska wobec takich błędów grafii i dążenie do całkowitego ich wyeliminowania. Nagromadzenie błędów wszelkich kategorii wpływa bowiem negatywnie na zrozumiałość pisanych tekstów, a ponieważ szczególnie na niższych etapach zaawansowania językowego wielu błędów gramatycznych i leksykalnych nie da się uniknąć, można skupić się na tych, które skorygować będzie łatwiej, a do takich błędów zapisu bez wątpienia należą.

Przedstawione powyżej badanie dotyczy jedynie dwóch grafemów i obejmuje określoną grupę uczących się JPJO, nieuprawnionym byłoby więc

¹⁴ Warto przy tym pamiętać, że perspektywa rodzimego użytkownika języka może znacznie różnić się od perspektywy lektora tego języka, który jest znacznie lepiej przygotowany do odbioru zaburzonych komunikatów (por. Dembowska-Wosik 2019).

traktowanie jego wyników jako naukowego dowodu na odmiennosc grafii cudzoziemców i grafii Polaków. Potrzebne są dalsze analizy obejmujące probantów posługujących się różnymi systemami zapisu w swoich rodzimych językach i znających polszczyznę na różnych poziomach zaawansowania językowego. Wydaje się natomiast, że podejście interdyscyplinarne z wykorzystaniem kryminalistycznej analizy pismoznawczej może stanowić ważny krok w stronę zapewnienia standardu naukowego w badaniach tego przejawu kompetencji w języku polskim jako nierodzimym.

BIBLIOGRAFIA

- Awramiuk E., 2006, *Lingwistyczne podstawy nauki czytania i pisania po polsku*, Białystok.
- Bielski K., 1999, *Niektóre zagadnienia dystynktywności cech w znakach diakrytycznych liter „q” i „ę”*, w: *Wybrane tendencje ruchu determinujące uzewnętrznianie się zjawiska powtarzalności w elementach konstrukcyjnych owali, trzonów oraz niektórych znaków diakrytycznych*, „Zeszyty Metodyczne Centralnego Laboratorium Kryminalistycznego”, nr 1, Warszawa, s. 79–100.
- Dąbrowska A., Pasięka M., 2015, *Błąd językowy – co to takiego? Rozważania o błędzie językowym w glottodydaktyce polonistycznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców”, nr 22, s. 21–48.
- Dembowska-Wosik I., 2018, „Does spelling count, teacher?”. *Issues in teaching and testing spelling in Polish as a foreign language*, w: E. Guitérrez-Rubio, A. Grishchenko, E. Kislova, D. Kruk, T. Speed, Z. Týrová (red.), *Die Welt der Slaven 64. Polyslav 21*, Wiesbaden, s. 50–59.
- Dembowska-Wosik I., 2019, *Understanding misspellings made by users of Polish as L2 by language teachers and non-teachers*, w: E. Guitérrez-Rubio, D. Kruk, I. Pálosi, T. Speed, Z. Týrová, D. Vashchenko, A. Wysocka (red.), *Die Welt der Slaven 65. Polyslav 22*, Wiesbaden, s. 75–84.
- Dembowska-Wosik I., 2020a, *O postrzeganiu i ocenianiu błędów pisowni przez nauczycieli JPJO*, w: E. Kubicka, M. Berend, A. Walkiewicz (red.), *Nowe perspektywy w nauczaniu języka polskiego jako obcego V*, Toruń, s. 105–106.
- Dembowska-Wosik I., 2020b, *O rozumieniu terminów: błąd ortograficzny, błąd graficzny, literówka przez nauczycieli języka polskiego jako obcego. Wyniki badań ankietowych*, w: I. Janowska, M. Biernacka (red.), *Kierunki badań w glottodydaktyce polonistycznej*, Kraków, s. 273–284.
- Dembowska-Wosik I., 2021, *Błędy pisowni w procesie nauczania języka polskiego jako obcego – perspektywa nauczycieli (wyniki badania ankietowego)*, w: K. Bednarska, D. Kruk, B. Popov, O. Saprikina, T. Speed, K. Szafraniec, S. Terekhnova, R. Tsonev, A. Wysocka (red.), *Die Welt der Slaven 68. Polyslav 23*, Wiesbaden, s. 58–67.
- Dembowska-Wosik I., 2022, *Kryminalistyczna analiza pisma a błędy grafii cudzoziemców uczących się języka polskiego*, w: E. Awramiuk, K. Szamryk (red.), *Z problematyki kształcenia językowego*, t. IX, Białystok, s. 47–63.

- Duke University, 2014, *Duke report on Dyslexia International*, <https://www.slideshare.net/DyslexiaInternational/duke-report-on-dyslexia-international> [10.04.2022].
- Domagała A., Mirecka U. (red.), 2017, *Zaburzenia komunikacji pisemnej*, Gdańsk.
- Grucza F., 1978., *Ogólne zagadnienia lapsologii*, w: F. Grucza (red.), *Z problematyki błędów obcojęzycznych*, Warszawa, s. 9–59.
- Lewandowski W., 1999, *Zespół cech dystyngtywnych zlokalizowanych w znakach diakrytycznych liter „q” i „ę”*, w: *Wybrane tendencje ruchu determinujące uzewnętrznianie się zjawiska powtarzalności w elementach konstrukcyjnych owali, trzonów oraz niektórych znaków diakrytycznych*, „Zeszyty Metodyczne Centralnego Laboratorium Kryminalistycznego”, nr 1, Warszawa, s. 79–100.
- Liberek J., 2021, *Norma językowa jako fakt społeczny fundowany na uzusie. Uwagi w kontekście Słownika właściwych użyc języka*, „Język Polski”, z. 2, s. 34–48.
- Mickiewicz J., 1997, *Jedynka z ortografii? Rozpoznawanie dysleksji w starszym wieku szkolnym*, Toruń.
- Mickiewicz J., Mickiewicz A., 2011, *Dysleksja rozwojowa. Podstawy diagnozy i terapii*, Toruń.
- Moszczyński J., Piotrowska J., 2008, *Odmianny minuskuł oraz częstotliwości ich występowania w rękopisach – badania pilotażowe*, „Problemy Kryminalistyki”, nr 261, s. 35–42.
- Nocoń J., 2012, *Problemy i dylematy współczesnej lingwodydaktyki języka polskiego*, „Lingwistyka Stosowana” nr 5, s. 49–64.
- Nocoń J., 2018, *Lingwodydaktyka na progu XXI wieku. Konteksty – koncepcje – dylematy*, Opole.
- Skudrzyk A., Warchała J., 2010, *Kultura piśmienności młodego pokolenia*, Katowice.
- Wolańska E., 2019, *System grafemacyjny współczesnej polszczyzny na tle innych systemów pisma*, Warszawa.
- Wrońska J., Nowak E., 2007, *Dysgrafia – problemy diagnozy. Doniesienie z badań*, w: M. Kostka-Szymańska, G. Krasowicz-Kupis (red.), *Dysleksja. Problem znany czy nieznan?*, Lublin, s. 93–100.
- Zadęcka-Cekiera A., 2017, *Umiejętności graficzne uczniów klasy III szkoły podstawowej*, „Pedagogika Przedszkolan i Wczesnoszkolna”, nr 5, s. 101–116.
- Zawadka J., 2015, *Analiza sposobu zapisu polskich liter w pracach studentów koreańskich, hiszpańskich i niemieckich*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców”, nr 22, s. 267–282.

Słowniki:

- STP: *Słownik terminów pismoznawczych* [online], <http://prawouam-stp.home.amu.edu.pl/> [15.05.2023].
- WSJP: *Wielki słownik języka polskiego* [online], www.wsjp.pl [05.05.2023].
- WSPP: Markowski A. (red.), *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, 2004, Warszawa.